

УДК 008:378.012:78

DOI: <https://doi.org/10.33216/2220-6310/2024-109-2-15-24>

КАТЕГОРІЇ КУЛЬТУРИ І КУЛЬТУРНОГО КОДУ: ВИХОВНІ АСПЕКТИ НАВЧАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ В СУЧАСНИХ УМОВАХ (НА ПРИКЛАДІ МУЗИЧНИХ ДИСЦИПЛІН)

С. В. Борисова

ORCID 0000-0003-4416-1255

О. М. Литвинов

ORCID 0000-0002-2257-2224

Обґрунтовується світоглядне і методологічне значення категорії культури в процесі професійної підготовки музикантів і викладачів музики як стрижневе поняття освіти. Розрізнення змістовного спрямування професійної підготовки та освіти, за всієї їх спорідненості та часткового збігу, дозволяє виокремлювати саме світоглядні компоненти формування громадянської свідомості особистості з виокремленням національної складової, що стає методологічною частиною навчального процесу професійної підготовки студентів закладів вищої освіти. Логічним інструментом цієї частини пропонується вважати категорію культурного коду, що відіграє синтезуючу роль у формуванні свідомості будь-якої людини, але особливе значення вона має для представників творчих мистецьких професій та педагогів. Тому спеціальне виокремлення та визначення цих категорій видається обов'язковим у змістовному наповненні та смислового спрямуванні навчальних курсів, насамперед гуманітарного циклу. Культуру пропонується тлумачити на основі досягнень вітчизняної філософсько-культурологічної думки як «спосіб людського життя», спираючись на класичну європейську традицію її розуміння як «покращання» всього, що є результатом діяльності людини. Таким чином, стає також зрозумілою межа між суто людським і не-людським, що в методологічному сенсі є розвиненням і водночас подоланням обмеженості антропологічного підходу в гуманітарних науках. Музика і в цілому музична діяльність надає можливість показати людину як концентрацію культури, а культурний код як спосіб ставлення до суто людських якостей, насамперед свободи. Таким чином зміст навчальних дисциплін набуває виховного значення в культурному сенсі як протистояння і протидія поза-культурному, тобто не-людському (природному, варварському,

тваринному тощо). Світоглядне значення вирішення такої проблеми додатково актуалізовано сучасним воєнним станом в умовах російської агресії проти України.

***Ключові слова:** культура, культурний код, методологія, навчальний процес, музична діяльність, педагогічна діяльність, освіта, професійна підготовка.*

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими і практичними завданнями. Актуальність запропонованої проблеми полягає як у площині світоглядного рівня, коли різноманітність визначень культури потребує постійного уточнення з урахуванням контекстів використання цієї категорії, так і на рівні методологічному, коли конкретний контекст або напрям мислення, включаючи й історичні аспекти, вимагає її інструменталізації. Тоді те надзвичайне значення цієї категорії, яке можна означити як «метакатегоріальний статус», саму інструменталізацію вимагає розглядати як визначення межі між суто людським, що і є культурним, і не-людським, відомим нам в іншій термінології, наприклад, біологічним тощо. Методологічно тут маємо і розмежування відомих підходів: культурологічного та антропологічного. Педагогічний ракурс розгляду і підходів до культури вже як до поняття з більш точними смисловими наповненнями, має залежність від предметного поля навчальних дисциплін як ступеня узагальнення процесів чи то явищ, коли до цього поняття звертаються.

Для гуманітарних наук та відповідних навчальних дисциплін це має значення розуміння та тлумачення суто людського у світі, що нас оточує, включаючи й саму людину. Визначення людського в людині, тобто саме культурного, дозволяє в навчальному процесі концентрувати на цьому увагу, оскільки набуває значення також і розуміння та тлумачення того, що залишається за межами людського, а це поняттю культури надає того інструментального значення, що і культурному розвитку – і особистості, і суспільства – надає конкретного значення та смислу. У цьому контексті зазначеної проблематики категорія культурного коду є логічним інструментом, що відіграє синтезуючу роль у формуванні свідомості будь-якої людини, але особливе значення має для представників творчих професій та педагогів. Ця особливість полягає в надзвичайному впливові представників таких професій на інших людей, що є пов'язаною зі специфікою їх діяльності (особливо зважаючи на емоційну складову впливу на духовність людини) та соціальну роль, що з цього витікає. Представники музичних професій, переважна частина яких є дотичною й до педагогічної діяльності, у цьому сенсі поєднують і посилюють зазначені індивідуальний –

особистісний – вплив і соціальну роль. Звідси витікають й практичні завдання та необхідність їх наукового осмислення та узагальнення у виокремленому комплексі питань, що сформульовані як головна проблема цього тексту.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковане вирішення даної проблеми і на які спираються автори. Особливістю постановки проблеми є її комплексність та певна міждисциплінарність, якщо виходити з предметного поля наукових галузей, де педагогічні, філософські, психологічні, історичні, соціологічні, юридичні, точніше правознавчі і навіть біологічні аспекти є присутніми обов'язково. Втім культурологія дозволяє поєднати все зазначене і таким чином залишити це розмежування людського і не-людського як методологічні взаємовідносини з антропологією. Звісно, що такі взаємовідносини слід розглядати як діалектичні, коли культурологічне, продовжуючи антропологічне і розвиваючи його, його ж і відкидає або «знімає», якщо використовувати сталу термінологію Г. Гегеля. Спираючись на засадничі європейські філософсько-світоглядні та історико-етимологічні значення поняття культури як «обробки», «покрашання» тощо, того, що є результатом людської діяльності, включаючи й саму людину (М. Катон, М. Цицерон, ін.), можемо констатувати й відповідність цієї традиції розвитку вітчизняної думки, насамперед, філософії культури (Є. Бистрицький, В. Іванов, М. Попович, С. Пролєєв, В. Шинкарук, ін.), що знайшло втілення в лаконічному визначенні культури як способу людського буття (Феномен української культури: методологічні засади осмислення, 1996, с. 6). Акцентування методологічної основи дослідження української культури на філософському рівні формує відповідні алгоритми дослідження і в інших наукових сферах, зокрема педагогіці та музикознавстві, включаючи потужний естетичний та комунікаційний елементи. У першому випадку маємо вельми ґрунтовні праці І. Беха, І. Зайченко, Н. Миропольської, Т. Тюріної, Г. Шевченко та ін. У другому випадку вельми цікавими є праці Н. Гуральник, Л. Кияновської, Я. Лисенко, А. Михайлової, О. Олексюк та ін. У працях цих та інших авторів маємо дуже багато дотичного до даної проблеми, але водночас стикаємося не тільки з різними точками зору, відмінностями в тлумаченні понять (в одному відношенні) тощо, а й з різним спрямуванням методологічного рівня, що можна звести до двох вкрай протилежних позицій. Першою є така, що містить ще російсько-радянські позиції та наративи, другою є така, що спирається на українську автентичність навіть в процесі її складного осмислення в історичному та актуальному ракурсах. Використовується й поняття культурного коду, у тому числі духовного та національного, втім переважно в прагматично-

технологічному спрямуванні, якщо йдеться про психологію (І. Наумець та ін.), філологію або гуманітаристику в цілому (В. Нагорна та ін.). Дотичними до цієї проблематики є дослідження національного архетипу (В. Горський, С. Кримський та ін.) та антропологічного коду української культури (О. Рафальський, Я. Калакура та ін.).

Виділення раніше не вирішених частин загальної проблеми, котрим присвячується стаття. Серед раніше не вирішених питань слід виокремити: 1) те, що можна назвати поєднанням освітянських завдань освіти з навчальним процесом професійної підготовки музикантів; 2) особливості ситуації, що є результатом фактичного стану війни з Росією; 3) педагогічного осмислення значущості справжнього знання культурологічного гатунку, що спирається на подолання російсько-радянських світоглядних та історичних стереотипів. Принципове значення комплексу цих питань витікає з екзистенціального характеру протистояння носіїв культурних кодів росіян («руського міра» як втілення примітивних способів взаємодії невільницького типу) та українців (константа свободи як втілення історичної культурної пам'яті тощо), тобто йдеться про категорії життя і смерті як результату такого протистояння.

Мета статті – обґрунтування світоглядних засад формування українського національного культурного коду у студентів-музикантів для подальшої трансляції в їх педагогічній діяльності.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих результатів. Багато шарів проблематики, що є зазначеною як тема цієї розвідки, вимагає доволі стислого викладення тексту, звертаючись і до тезової форми. Якщо ми йдемо від педагогічної домінанти головних смислів, то маємо прийняти різні завдання освіти та професійної підготовки в будь-якій сфері діяльності. Сенси освіти в європейській традиції формувалися перш за все навколо світоглядних орієнтирів кожного індивіда як питання культури з акцентуацією духовної її складової. Німецький університет (І. Кант, К. Цедліц, В. Гумбольдт, Ф. Шляєрмахер та ін.) спирається на розрізнення підготовки людини до спільного життя з іншими, що є завданням освіти, і підготовки до виконання певних функцій в суспільстві, що є завданням підготовки професійної. Для нас важливо це тому, що систему вищої освіти не тільки в Австрійській (Австро-Угорській), а й у Російській імперії було побудовано за зразками саме німецьких університетів, причому не тільки формально, а багато в чому й змістовно. Тут лише констатуємо думку, що за радянських часів відбулося те, що можна назвати заміною понять: професійна підготовка отримала назву освіти тощо. Світоглядний рівень забезпечувався примітивізованою формою ідеології (марксизму-ленінізму-сталінізму), що створив умови

тотального панування найпростішого – буденного – рівня свідомості. Відбулося знищення освіти як знищення людини, тобто культури, оскільки ідеологічна стандартизація на принципі домінування жорсткої сили, у тому числі в будь-якій творчій, включаючи й мистецтво, діяльності набула і смислової, і змістовної протилежності в межах професійної підготовки.

Попереднім висновком може бути такий, що констатує не тільки залежність сучасної системи освіти в Україні від тих часів і наративів, а й постійним відновленням їх у педагогічній практиці та теорії різних рівнів. Апеляція до художньо-естетичної складової, що сьогодні переважає на рівні буденної свідомості пересічного громадянина і що навіть втілено в сфері політико-юридичній (також радянські стандарти), робить особливо значущою таку складову, де об'єктивно попереду саме музика, зважаючи на її майже постійну присутність в усіх сферах життя людини: від роботи до дозвілля.

Музичний і в цілому мистецький аспект такого питання як наукової проблеми полягає в згаданій стандартизації – смисловій, змістовній і навіть формальній – того, що є природним для людини як вираження її безпосереднього ставлення до світу, насамперед емоційного. Культурні способи такого вираження завжди були орієнтованими на спільноти як самих себе, тобто були національними. Тому стандартизація передбачала не тільки структурування сучасного і майбутнього у відповідному вигляді, а й знищення минулого в зазначених національних культурних досягненнях. Причому знищення в прямому сенсі слова, бо йдеться про вбивства величезної кількості людей, у тому числі й музикантів: згадаємо підступний розстріл з'їзду кобзарів України разом із їхніми хлопчиками-поводирями в Харкові в грудні 1930 року, подія жорстока, але звичайна для тих часів. У контексті нашої проблематики цей приклад має й додаткове значення, бо йдеться про носіїв культурного коду цілого народу, закарбованого в історичній музичній традиції.

Коли йдеться про культурний код як концентроване виявлення національної свідомості і самосвідомості, то констатація того минулого, що є наповненням цього коду, має спрямовувати увагу дослідника на історію як течію буття людини, тобто завжди йдеться про історію культури. Тоді ми потрапляємо в смислове поле споріднених категорій, таких, як архетип, менталітет, кінець-кінцем психологія, бо якщо предикативно вони отримують визначення національного, то історія постає таким собі «лакмусовим папірцем» такого національного.

Сьогодні ми опиняємося у вирі неймовірної складності подій і ситуацій, але, якщо будемо спиратися на засадничі чинники і водночас поняття/категорії існування людини (тобто культури), то знаходимо тверду

точку опори не тільки таким фактично культурним очевидностям, але й освітянським принципам. Є свобода і неволя, є вільна людина і людина невольна. І тоді історія набуває певного спрямування в способах існування, тобто культури, а якщо прийняти природну позицію набуття людиною свободи як «покращення», отримуємо й значущість відбиття цього в різних культурних кодах. Нагальність як життєва необхідність такого спрямування висвітлює й проблеми духовності вже нашого XXI століття (Шевченко, 2012).

Переходячи до екзистенційного смислу російсько-української війни, ми можемо не тільки говорити про зіткнення носіїв протилежних культурних кодів, а й запропонувати культурологічне пояснення цієї занадто сталої ситуації. З одного боку бачимо величезну кількість носіїв розуміння потреби і навіть необхідності використання жорсткої сили проти незгодних із цією силою, що є вираженням елементарного природного (біологічного, рослинного і тваринного) способу взаємодії, іншими словами, діями взагалі за межами культури. З іншого боку їм спираються представники іншого способу взаємодії, які апелюють до гуманістичних, тобто людських, тобто саме культурних її варіантів, у нашому випадку варіанту європейського типу, що (з часів Сократа) поєднує в понятті Розум інтелектуальне та моральне начало в самій людині. «Людина культурна», тобто людина як людина, відкидає суто біологічне або тваринне в способах взаємодії, а конкретизація цього і є історією певних спільнот, що накопичується в культурному коді.

Якщо гранично коротко провести межу між культурними кодами українців і росіян, то знайдемо безліч різних відмінностей, але покажемо головну (свобода – неволя) на прикладі просто географічного розповсюдження свободи та її інституціонального оформлення як Магдебурзького права, якщо йдеться про рівень самоврядування, і як Литовських статутів на рівні загальнодержавному. Усе Правобережжя і навіть частково Лівобережжя, сотні містечок і навіть сіл мали можливість самостійно вирішувати, на чому ґрунтувати своє життя. Це Україна. І водночас постійне кріпацтво московських земель, потім російської та радянської імперій – це росія. Зважаючи ж на особливості формування культурного коду, включаючи й обов'язковий релігійний компонент, то мистецтво, музика зокрема, ставала не тільки відображенням, а й вираженням того внутрішнього стану культури – і духовної, і матеріальної – що мав її кожен представник того чи іншого народу. В історичній думі, а потім і в симфоніях Б. Лятошинського, як і в хорових концертах Д. Бортнянського і водночас, і потім у щедрівках, узагалі в усьому шарі музичної культури, причому не тільки через мелос і навіть вербальні тексти,

отримуємо той спосіб буття, тобто ту культуру, що відрізняє українське від іншого. Занурення в світі нескінченної покори та насильства як звичайного і звичного способу взаємовідносин, те, що відрізняє російське, насамперед в народній пісні, включаючи й притаманну їй екзальтованість, відбивається і в професійній музиці, що створювалася, втім, у запозичених формах, вироблених західноєвропейською культурою.

Спеціально-технологічні деталі тут не мають значення, оскільки класична семіотика, структуралізм та лінгвістична філософія від К. Леві-Стросса до Р. Барта, М. Фуко та У. Еко надали відповіді на ці питання (це ті знання, які було заборонено за радянських часів). Більш красномовними для нас можуть бути доробки двох геніїв культурології та соціології водночас. М. Вебер обґрунтував засади вільного світу в праці «Протестантська етика і дух капіталізму», дослідивши раціоналізовані способи подолання примітивізму культурно-соціальної взаємодії (Вебер, 1994), Д. Зільберман показав світоглядні підмурки невільництва на тлі московської версії православ'я в праці «Православна етика і матерія комунізму», показавши єдність примітивізованих способів функціонування християнської церкви з такими ж спрощеними (через владу як жорстку силу) формами соціальності, як комунізм (Zilberman, 1977). Своєрідним поєднанням структуралізму й такого типу дискурсу маємо в У. Еко в праці «Невизначена структура: вступ у дослідження семіології», де тиск культурного коду проявляється в непереборності культурних засад особистості та суспільства, що він показав на аналізі зразків мистецтва, насамперед археології, але й питанню музичних кодів, хоча і стисло, було надано увагу, і цікаво, що це питання розглянуто в розділі, що має назву «Структура як константа та історія як процес» (Еко, 2016). І сьогодні, наприклад, культурно-національні підмурки «народних ладів» залишилися в їх назвах, що вивчають діти в музичних школах у всіх кутках світу.

З педагогічної точки зору слід також підкреслити значущість віку та впливу мистецтва, зокрема музики на зазначені процеси (що дуже предметно втілюється в системах освіти провідних країн світу – від скандинавських та країн Центральної Європи до Японії та США). Йдеться про те, що саме дитина має бути в центрі уваги суспільства, коли йдеться про такі надважливі та необхідні для формування вільної людини процеси, якщо йдеться, зокрема, про нашу країну (Борисова, 2004). Логічним продовженням цієї думки є пропозиція використання творів української музики (причому не тільки музики народної та музики для дітей, а й творів інших форм і жанрів) на заняттях з інших навчальних дисциплін, насамперед гуманітарного циклу, а також і в перервах між заняттями, оформленням заходів або їх частин (фрагментів), різноманітних тренувань, релаксації

тощо. Поєднання факторів історичного, музичного, лінгвістичного, а ще й образотворчого формує той комплекс знань і уявлень, що є засадничими для культурного коду (архетипу) як стрижня вже національної самосвідомості (ментальності).

Висновки і перспективи подальших досліджень. Отже, заслуговують на увагу висновки, що їх можна розуміти як фіксацію певного рівня дослідження головних питань цього тексту. Водночас вони є перспективними для подальших досліджень і кола цих питань, і зазначеної проблематики в цілому.

1. Потребує розробки і розрізнення понять освіти та професійної підготовки, оскільки втрата світоглядних орієнтирів громадянської свідомості та орієнтирів ціннісних, свідомості національної є вадою езистенційного рівня, що особливо жорстко означилося в умовах загострення російської агресії.

2. Тлумачення культури як суто людського на відміну від не-людського, а культурного коду як структурної моделі історичних підмурків культури та її еталонів набуває практичного значення в навчальних дисциплінах гуманітарного циклу, а в процесі підготовки фахівця-музиканта таке значення посилюється завдяки природній емоційній складовій, що є притаманною цій сфері діяльності.

3. Конкретизація меж культурного в музичному втіленні надає можливість через історичну ретроспективу висвітлювати світоглядні перспективи розвитку духовної культури як окремої особистості, так і певної спільноти через усвідомлення людського як свободи на противагу сприйняття природності неволі. Втілення національних культурних кодів в музичній діяльності, включаючи й навчання, потребує спеціальної уваги у викладанні дисциплін гуманітарного циклу, включаючи і насамперед музичні.

В умовах сьогодення потребують акцентуації світоглядні засади культурних кодів українців і росіян з причин їх екзистенційного протистояння.

Література

1. Борисова С. В. Використання творів українських композиторів для дітей у професійній підготовці майбутніх учителів музики. *Освіта Донбасу*, 2004. № 1 (102). С. 109-113.
2. Вебер, Макс. Протестантська етика і дух капіталізму; пер. з нім. О. Погорілого. Київ : Основи, 1994. 261 с.
3. Феномен української культури: методологічні засади осмислення ; відп. ред. В. Шинкарук, Є. Бистрицький. Київ : Фенікс, 1996. 478 с.

4. Шевченко Г. П. Проблеми духовності людини XXI століття. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*, 2012. № 5 (52). С. 241-250.
5. Eco, Umberto. *La struttura assente. Introduzione alla ricerca semiologica*. La nave di Teseo editore, Milano, 2016. 551 p.
6. Zilberman, D. Orthodox Ethics and the Matter of Communism. *Studies in Soviet Thought*, 1977. Vol. 17. P. 341-419.

References

1. Borysova S. V. (2004). Vykorystannia tvoriv ukrainskykh kompozytoriv dlia ditei u profesiinii pidhotovtsi maibutnikh uchyteliv muzyky [Use of works by Ukrainian composers for children in professional training of future music teachers]. *Osvita Donbasu. 1 (102)*. S. 109-113 (ukr).
2. Veber, M. (1994). Protestantska etyka i dukh kapitalizmu [Protestant ethics and the spirit of capitalism]; per. z nim. O. Pohoriloho. Kyiv : Osnovy (ukr).
3. Fenomen ukrainskoi kultury: metodolohichni zasady osmyslennia [A phenomenon of Ukrainian culture: methodological principles of understanding] (1996); vidp. red. V. Shynkaruk, Ye. Bystrytskyi]. Kyiv : Feniks (ukr).
4. Shevchenko, G. P. (2012). Problemy dukhovnosti liudyny XXI stolittia [Problems of human spirituality of the 21st century]. *Dukhovnist osobystosti: metodolohiia, teoriia i praktyka. 5 (52)*. S. 241-250 (ukr).
5. Eco, Umberto (2016). *La struttura assente. Introduzione alla ricerca semiologica*. La nave di Teseo editore, Milano (ital).
6. Zilberman, D. (1977). Orthodox Ethics and the Matter of Communism. *Studies in Soviet Thought. Vol. 17*. P. 341-419 (eng).

CATEGORIES OF CULTURE AND CULTURAL CODE: UPBRINGING ASPECTS OF THE EDUCATIONAL PROCESS IN MODERN CONDITIONS (ON THE EXAMPLE OF MUSICAL COURSES)

S. V. Borysova, O. M. Lytvynov

The article substantiates the ideological and methodological significance of the category of culture in the process of professional training of musicians and music teachers as a core concept of education. The distinction between the content of professional training and education orientation with all their affinity and partial coincidence allows to distinguish the ideological components of the formation of civic consciousness of the individual with the allocation of the national component which becomes a methodological part of the educational process of professional training of students of higher educational institutions. The logical tool of this part is the category of cultural code which plays a synthesizing role in the formation of any person's consciousness, but it is of particular importance for representatives of creative artistic professions and teachers. Therefore, a special allocation and definition of these categories seems to be mandatory in the content and semantic filling up of educational courses, especially the humanities cycle. It is offered to interpret culture on the basis of the achievements of national philosophical and cultural

thought as a “way of human life ”based on the classical European tradition of its understanding as an “improvement” of everything that is the result of human activity. Thus, the boundary between the purely human and the non-human becomes clear, which in the methodological sense is a development and at the same time overcoming the limitations of the anthropological approach in the humanities. Music and musical activities in general provide an opportunity to show a person as a concentration of culture, and the cultural code as a way of treating purely human traits, especially freedom. Thus, the content of academic courses acquires educational significance in the cultural sense as opposition and counteraction to the extra-cultural, i.e. non-human (natural, barbaric, animal, etc.). The ideological significance of solving this problem is further actualized in the conditions of russian aggression against Ukraine.

Keywords: *culture, cultural code, methodology, educational process, musical courses, musical activity, pedagogical activity, education, professional training.*

Борисова Світлана Володимирівна – кандидатка педагогічних наук, доцентка, декан факультету виконавського мистецтва та музикознавства Київської муніципальної академії ім. Р. М. Глієра (м. Київ, Україна). E-mail: sbbbor89@gmail.com

Borysova Svitlana Volodymyrivna – Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Dean of the Faculty of Performing Arts and Musicology of R. Glier Kyiv Municipal Academy of Music (Kyiv, Ukraine). E-mail: sbbbor89@gmail.com

Литвинов Олександр Миколайович – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри гуманітарних та музично-інноваційних дисциплін Київської муніципальної академії ім. Р.М. Глієра (м. Київ, Україна). E-mail: llittvnn@gmail.com

Lytvynov Oleksandr Mykolaiovych – Doctor of Law, Professor, Professor of the Department of Humanitarian and Musically Innovative Courses of R. Glier Kyiv Municipal Academy of Music (Kyiv, Ukraine). E-mail: llittvnn@gmail.com